

§ 6. Ὁ Νόμος ἔκφρασις τῆς γενικῆς βουλήσεως (La loi expression de la volonté générale)

Ἐὰν ἅπαντες οἱ πολῖται ἦσαν πράγματι πεφωτισμένοι, ἀγαθοὶ καὶ ἐνάρετοι, ἡ «γενικὴ βούλησις» θὰ συνέλιπτε μετὰ τῆς «βουλήσεως πάντων», «τὸ πᾶν θὰ ἔβαινε ἀφ' ἑαυτοῦ», δὲν θὰ εἶχομεν ἀνάγκην νόμων¹ καὶ «ἡ πολιτικὴ θὰ ἔπαυε νὰ εἶναι τέχνη».

Ἄλλ' ὁ Rousseau, ἔχων πλήρη συναίσθησιν τῆς πραγματικότητος, ἀναγνωρίζει, ὅτι τὰ ἄτομα οὐ μόνον δὲν εἶναι πάντοτε εἰς θέσιν, ὅπως διαγνώσῃ τὸ γενικὸν συμφέρον, ἀλλὰ δὲν ἔχουσι πάντοτε καὶ τὴν δύναμιν ν' ἀποσείσωσι τὴν δουλείαν τῶν παθῶν καὶ τῆς ἰδιοτελείας αὐτῶν, ἵνα καταστῶσι πράγματι ἐλεύθεροι πολῖται. «Ἡ ἐλευθερία, λέγει, εἶναι εὐγευστον μὲν, ἀλλὰ δύσπεπτον ἔδεσμα»² καὶ «τὸ τίμιον φορτίον αὐτῆς δὲν εἶναι δι' ἀσθενεῖς ὤμους»³. Ὅθεν οἱ λαοὶ ἔχουσι ἀνάγκην Νόμων καὶ Κυβερνήσεων, «ὡς οἱ γέροντες τῆς βακτηρίας»⁴. Ἐν ἄλλαις λέξεσι, καὶ ἵνα χρησιμοποιήσωμεν τὴν ἐπιγραμματικὴν τῶν σκέψεων αὐτῶν διατύπωσιν τοῦ M. Hauγίου⁵, «τὸ ἄτομον φέρει τὸ ἐγὼ αὐτοῦ, ὡσεὶ Σταυρόν· συχνὰ δὲ μάλιστα ἔχει ἀνάγκην τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ ὑπαλλήλου ἐκείνου, ὅστις κάποτε ὠνομάσθη Σίμων ὁ Κυρηναῖος.»

Ὁ νόμος εἶναι ἡ ἔκφρασις, «δημοσία καὶ πανηγυρικὴ, τῆς γενικῆς βουλήσεως»⁶.

tion, new impression, London 1913, σελ. 80 κ. ἐπ. Πρβλ. J. P. Plamenaatz, Consent κ.λ.π., ἐνθ' ἄνωτ.

¹ Βλ. Rousseau, Gouvernement de Pologne, ἐνθ' ἄνωτ., Oeuvres, τ. I, σελ. 727 «Toutes les règles du droit naturel sont mieux gravées dans les coeurs des hommes que dans tout le fatras de Justinien.»

² Βλ. Gouvernement de Pologne, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 713.

³ Βλ. Manuscrit de Genève, ἐνθ' ἄνωτ., ch. VII, σελ. 293, σημ. 1.

⁴ Βλ. Rousseau, Lettre à M. Philopolis, ἐν Oeuvres, ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σελ. 578.

⁵ Science sociale traditionnelle, Paris, 1896, σελ. 403.

⁶ Βλ. Contrat social, L. II, ch. VI. Manuscrit de Genève, ἐνθ' ἄνωτ., ch. IV, σελ. 287.

Ὅθεν τὸ ζήτημα τίθεται : τίς εἶναι ἀρμόδιος, ὅπως ἐκφράσῃ τὴν «γενικὴν βούλησιν», τουτέστι τίς δέον νὰ εἶναι ὁ νομοθέτης.

Κατὰ θεωρίαν νομοθέτης δύναται νὰ εἶναι πᾶς ἐνάρετος καὶ πεφωτισμένος πολίτης, ὡς καὶ πᾶς ἐνάρετος ἄρχων. Ἄλλως τε, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, θεωρητικῶς ἡ ἔννοια τοῦ πολίτου καὶ τοῦ κυριαρχοῦ συμπίπτουσι. Τούτου ὁμως μὴ ὄντος ἐν τῇ πράξει ἐφικτοῦ, θὰ ἔδει, ὅπως ὁ νομοθέτης ἔχῃ θείας ιδιότητας, νὰ εἶναι τουτέστιν ἀνωτέρα τις διάνοια, ἥτις «νὰ ζῆ πάντα τὰ ἀνθρώπινα πάθη καὶ ἐν τούτοις νὰ μὴ ὑφίσταται τὴν ἐπίδρασιν αὐτῶν»· «νὰ μὴ ἔχῃ καμμίαν σχέσιν μὲ τὴν ἀνθρώπινον φύσιν καὶ νὰ τὴν γνωρίζῃ κατὰ βάθος», «νὰ μὴ ἔχῃ ἴδιον συμφέρον καὶ νὰ θέλῃ ἐν τούτοις νὰ ἀσχοληθῇ μὲ τὰ ἐγκόσμια»⁷.

Καθορῶν ὁμως «ἀνθρωπίνως τὰ πράγματα», ὁ Rousseau δὲν ἀναγνωρίζει ἄλλον τινὰ νομοθέτην, εἰ μὴ τὴν «συνέλευσιν τοῦ λαοῦ»⁸, ἐνθα, τῆς παμψηφίας μὴ οὔσης πάντοτε ἐφικτῆς, αἱ ἀποφάσεις δύνανται νὰ λαμβάνωνται κατὰ πλειοψηφίαν.

Ὅθεν ἐνταῦθα ἐδημιουργήθη ἡ μεγίστη παρεξήγησις. Ἐθεωρήθη ὁ Rousseau, ὅτι διακηρύσσει σαφῶς καὶ ἀπεριφράστως τὴν ἀρχὴν τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας καὶ κατ' ἀκολουθίαν τῆς δημοκρατίας, καθ' ἣν ὁ νόμος δὲν εἶναι εἰ μὴ τὸ θέλημα τοῦ λαοῦ, ὅπερ, τελικῶς ἀναλυόμενον, ἀνάγεται εἰς τὸ θέλημα τῆς πλειοψηφίας τῶν πολιτῶν.

Τοῦτο ὁμως δὲν εἶναι ἀκριβές, διότι τότε θὰ ἔπρεπε ἢ νὰ ἀναιρέσωμεν ὅσα ἀνωτέρω ἐλέχθησαν περὶ τῆς ἐννοίας τῆς γενικῆς βουλήσεως, ὡς ἐχούσης ποιοτικὴν καὶ οὐχὶ ποσοτικὴν σημασίαν, ἢ νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ὁ Rousseau ἀντιφάσκει πρὸς ἑαυτόν, ταυτίζων ἐνταῦθα τὴν «γενικὴν βούλησιν» πρὸς τὴν «βούλησιν πάντων», ἐνῶ οὗτος ρητῶς καὶ κατηγορηματικῶς διέκρινε τὰς δύο ταύτας

⁷ Βλ. Contrat social, L. II, ch. VII. «il faudrait des Dieux pour donner des lois aux hommes.» Πρβλ. Manuscrit de Genève, L. II, ch. II, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 276.

⁸ Βλ. Contrat social, L. II, ch. VI κ. ἐπ.

έννοίας. Πράγματι ὁ Rousseau λέγει, ὅτι «ἄλλο εἶναι ἡ δημοσία ἀπόφασις καὶ ἄλλο ἡ γενικὴ βούλησις»⁹ καὶ ὅτι, ἵνα γνωρίσωμεν τὴν γενικὴν βούλησιν ἐν περιπτώσει, καθ' ἣν αὕτη δὲν ἔχει ἐκφρασθῆ, δὲν ὀφείλομεν νὰ συναθροίσωμεν ὁλόκληρον τὸ ἔθνος, τοσοῦτον ὀλιγώτερον, καθ' ὅσον δὲν εἶναι βέβαιον, ὅτι ἡ βούλησις αὐτοῦ θὰ εἶναι ἡ ἐκφρασις τῆς γενικῆς βουλήσεως¹⁰.

Διὰ τὴν ἄρσιν τῶν φαινομενικῶν τούτων ἀντιφάσεων πρέπει νὰ προσπαθῆσωμεν νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Rousseau, ἥτις ἐκ τῶν μέχρι τούδε λεχθέντων καθίσταται εὐχερέστερον κατανοητή.

Εἶδομεν ἀνωτέρω, ὅτι ὁ Rousseau, ἀκολουθῶν ἀπλῶς τὴν παραδεδομένην γνώμην (l' opinion commune) εἰσήγαγεν εἰς τὸ πολιτικὸν αὐτοῦ σύστημα παρεμπιπτόντως τὴν συμβατικὴν ἀρχήν, ἥτις ἄγει εἰς τὴν δημοκρατικὴν καὶ κατ' ἀκολουθίαν τὴν ἀρχὴν τῆς πλειοψηφίας. Ἄλλ' ἡ ὅλη θεωρητικὴ κατασκευὴ τοῦ συστήματος αὐτοῦ ἐδράζεται, ὡς ἤδη διὰ μακρῶν ἀνεπτύχθη, ἐπὶ ἄλλων βάσεων καὶ θεωρητικῶν προϋποθέσεων.

Ἐν προκειμένῳ ἡ ἀνάγκη τῆς ὑπὸ τοῦ λαοῦ ψηφίσεως τῶν νόμων δὲν ἐξάγεται ὡς λογικὴ ἀκολουθία τῆς έννοίας τῆς γενικῆς βουλήσεως, ἀλλ' ὀφείλεται εἰς λόγους πρακτικῆς φύσεως. Ἡ ψηφοφορία ἐθεωρήθη ὡς τὸ μόνον πρακτικὸν μέσον οὐχὶ ὅπως ἐκφρασθῆ ἡ γενικὴ βούλησις, ἀλλὰ ὅπως ἀποκαλυφθῆ καὶ διαπιστωθῆ αὕτη. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ψηφοφορίας ἀπλῶς δηλοῖ, ποία εἶναι ἡ μᾶλλον σύμφωνος πρὸς τὸ γενικὸν συμφέρον ἀπόφασις. Ἡ βούλησις τῆς πλειοψηφίας δὲν εἶναι καθ' ἑαυτὴν δημιουργὸς τοῦ νόμου, ἐφ' ὅσον οὗτος ἀποτελεῖ ἐκφρασιν τῆς γενικῆς βουλήσεως, οὔτε συνιστᾷ αὕτη καθ' ἑαυτὴν τὴν γενικὴν βούλησιν, ἀλλ' εἶναι ἀπλῶς δηλωτικὴ, δεικνύουσα πρὸς ποίαν λύσιν εὐρίσκεται ἡ γενικὴ βούλησις. Ἄλλαις λέξεσι τὸ ἐρώτημα, ὅπερ ἐν τῇ ψηφοφορίᾳ τίθεται καὶ

⁹ Βλ. De l' économie politique, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 588.

¹⁰ Βλ. De l' économie politique, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 590. Πρβλ. Contrat Social, L. II, ch. VI.

εἰς τὸ ὅποιον ἕκαστος πολίτης πρέπει νὰ ἀπαντήσῃ, δὲν εἶναι, ἐὰν τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ περιεχόμενον νόμου τινὸς ἀρέσκη ἢ δὲν ἀρέσκη, συμφέρη ἢ δὲν συμφέρη εἰς ἕκαστον ψηφοφόρον, ἀλλ' ἐὰν τοῦτο συμφωνῇ ἢ ὄχι πρὸς τὴν γενικὴν βούλησιν, τουτέστι πρὸς τὸ γενικὸν συμφέρον ¹¹.

Ἡ γενικὴ βούλησις εἶναι ἢ δὲν εἶναι (*elle est ou elle n' est pas*), ὑφίσταται δηλαδὴ καθ' ἑαυτὴν καὶ ἀφ' ἑαυτῆς, ἀνεξαρτήτως τοῦ ἀποτελέσματος τῆς ψηφοφορίας, καὶ εἶναι πάντοτε, ὡς ἐκ τοῦ ὀρισμοῦ αὐτῆς, ὀρθή· ἢ δ' ὑπὲρ νομοσχεδίου τινὸς πλειοψηφία δὲν δίδει εἰς τοῦτο αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν τὴν ἰδιότητα τοῦ νόμου, ὡς ἐκφράσεως τῆς γενικῆς βουλήσεως, ἀλλ' ἀπλῶς καθιστᾷ σφόδρα πιθανὴν τὴν σύμπτωσιν αὐτοῦ μετὰ τῆς γενικῆς βουλήσεως καὶ ἀγεί-
κατ' ἀκολουθίαν εἰς τὴν καθιέρωσιν τεκμηρίου. Τοῦτο βεβαίως δὲν ἀποκλείει κατὰ τὸν Rousseau καὶ περιπτώσεις, καθ' ἃς τὸ δίκαιον καὶ τὸ ὀρθὸν εὑρίσκεται πρὸς τὸ μέρος τῆς μειοψηφίας.

Πῶς ὅμως διὰ τῆς ψηφοφορίας εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποκαλυφθῇ ἡ γενικὴ βούλησις;

Ὁ Rousseau χρησιμοποιοῖ ἐνταῦθα τὴν μέθοδον, ἣτις βραδύτερον ἐξειλίχθη εἰς ἰδιαιτέραν ἐπιστήμην, τὴν στατιστικὴν καὶ εἰδικώτερον τὴν κοινωνικὴν στατιστικὴν· συνίσταται δ' αὕτη εἰς τὴν διὰ τῆς παρατηρήσεως μεγάλου ἀριθμοῦ κοινωνικῶν φαινομένων συναγωγὴν ἐμπειρικῶν κανόνων, οἵτινες ἐμφανίζουσι σταθερὰν τινα κανονικότητα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ ἄγουσιν εἰς τὴν εἰκασίαν περὶ ὑπάρξεως προδιατεταγμένης τινὸς τάξεως καὶ ἁρμονίας ¹².

¹¹ Βλ. Rousseau, *Contrat social*, L. IV, ch. II: «quand on propose une loi dans l'assemblée du peuple, ce qu'on leur demande n'est pas précisément s'ils approuvent la proposition ou s'ils la rejettent, mais si elle est conforme ou non à la volonté générale, qui est la leur.»

¹² Τοῦτο ἐπρέσβευεν, ὡς γνωστόν, ἡ σχολὴ τῶν «φυσιοκρατῶν», πρὸς τὰς ἀρχὰς τῶν ὁποίων δὲν εἶναι ἄσχετος, νομίζομεν, ἀντίληψις τις περὶ δημοκρατίας, ἣν ἀποκαλοῦσι «liberale Demokratie.»

Ἡ μέθοδος αὕτη, ὡς γνωστόν, βασίζεται ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ «ὑπολογισμοῦ τῶν πιθανοτήτων».

Κατὰ τὸν Rousseau τὰ ἀτομικὰ συμφέροντα οὐδέποτε συμφωνοῦσι πρὸς ἀλλήλα. Ταῦτα κατὰ τὰς συσκέψεις καὶ τὰς ἀποφάσεις ἐν ταῖς συνελεύσεσι τοῦ λαοῦ, συγκρουόμενα πρὸς ἀλλήλα, ἀλληλεξουδετεροῦνται· οὕτω δὲ παραμένει ὡς ἀποτέλεσμα τὸ γενικὸν συμφέρον, τουτέστι τὸ σύνολον τῶν ἀτομικῶν βουλήσεων, αἵτινες ἐκφράζουσι τὴν γενικὴν βούλησιν ¹³.

Ἐφ' ὅσον λοιπὸν αἱ ὑπὸ ἀτομικῶν συμφερόντων καθοριζόμεναι βουλήσεις ἀλληλεξουδετεροῦνται, αἱ δὲ ψῆφοι τῶν ὑπ' αὐτῶν ὀρμωμένων ἀτόμων ἰσοφαρίζουσι πρὸς ἀλλήλας, αἱ ὑπὸ τοῦ γενικοῦ συμφέροντος ἐμπνεόμεναι ἀτομικαὶ βουλήσεις, ἔστω καὶ κατὰ ποσοστὸν μικρότερον τῶν ἄλλων, ἀποτελοῦσιν ἐν τούτοις τὸ κέντρον τοῦ βάρους, αἱ δὲ ψῆφοι τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἐμπνεομένων πολιτῶν βαρύνουσι τόσον, ὥστε νὰ κλίνη ἢ πλάστιγξ πρὸς τὸ μέρος τῆς γενικῆς βουλήσεως, ἐκφραζομένης διὰ τῆς πλειοψηφίας.

Τοῦτο ἀνάγεται εἰς τὴν ἀκόλουθον ἀλγεβρικὴν ἐξίσωσιν. Ἐὰν

¹³ Τοῦτο ἐννοεῖ ὁ Rousseau, γράφων «...du grand nombre de petites différences résulteroit toujours la volonté générale, et la délibération seroit toujours bonne» «mais ôtez de ces mêmes volontés les plus et les moins qui s'entredétruisent, reste pour somme des différences la volonté générale.» (Contrat social, L. II. ch. III). Βλ. ἐπίσης τοῦ αὐτοῦ, Polysynodie de l'abbé de Saint - Pierre, ch. IX, Oeuvres, ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σελ. 630 : «Ce qui fait les intérêts particuliers, c'est qu'ils ne s'accordent point ...Or, en détruisant tous ces intérêts l'un par l'autre, reste l'intérêt public, qui doit gagner dans la délibération tout ce que perdent les intérêts particuliers.» Παρομοία ἰδέα ἀπαντᾷ καὶ παρὰ τῷ H o b b e s, Leviathan, L. I, ch. XVI, ἐκδ. M. Oakshott, Oxford, σελ. 108. «...the voice of the greater number, must be considered as the voice of them all. For if the lesser number pronounce, for example, in the affirmative, and the great in the negative, there will be negatives more than enough to destroy the affirmatives ; and thereby the excess of negatives, standing uncontradicted, are the only voice the representative hath.»

παραστήσωμεν διὰ τῶν γραμμάτων Α καὶ Β τὰς ὑπὸ ἰδιοτελείας καθοριζομένας βουλήσεις, διὰ τοῦ γράμματος δὲ Γ τὰς ὑπὸ τοῦ γενικοῦ συμφέροντος ἐμπνεομένας, θὰ ἔχωμεν τὴν ἐξίσωσιν $A - B + \Gamma = \Gamma$, ὅπερ παριστάνει τὴν γενικὴν βούλησιν ¹⁴.

Ἴνα ὅμως ἐπιτευχθῇ τὸ ὡς ἄνω ἀποτέλεσμα τῆς ψηφοφορίας, ἀπαιτοῦνται αἱ ἀκόλουθοι προϋποθέσεις.

1. Περὶ συνελεύσεων τοῦ λαοῦ πρὸς ψήφισιν τῶν νόμων δὲν δύναται γὰρ γίνη λόγος, εἰ μὴ μόνον προκειμένου περὶ μικρῶν Κρατῶν ¹⁵. ὁ δὲ Rousseau, γράφων τὸ Contrat social, εἶχεν ὑπ' ὄψει κυρίως τὴν ἰδιαιτέραν αὐτοῦ Πατρίδα, τὴν Γενεύην ¹⁶.

¹⁴ Ἐὰν π. χ. ὑποθέσωμεν, ὅτι τὸ σύνολον τῶν ψηφοφόρων συνελεύσεώς τινος εἶναι 100.000 καὶ ὅτι αἱ 80.000 καθορίζονται ὑπὸ ἀτομικῶν ἰδιοτελῶν συμφερόντων, μόνον δὲ 20.000 ἄγονται ὑπὸ τοῦ γενικοῦ συμφέροντος, θὰ ἔχωμεν τὸ ἀκόλουθον ἀποτέλεσμα τῆς ψηφοφορίας. Τῶν 80.000 διαιρουμένων εἰς δύο ἴσας μερίδας, θὰ ἔχωμεν 40.000 ὑπὲρ καὶ 40.000 ἐναντίον τοῦ νομοσχεδίου. Αἱ ὑπόλοιποι 20.000 ἐκείνων, οἵτινες ἐμπνέονται ὑπὸ τοῦ γενικοῦ συμφέροντος, θὰ προστεθῶσιν εἰς τὰς 40.000 ἐκείνων, οἵτινες ἐκ συμπτώσεως ἱκανοποιοῦνται ἐκ τῆς συμφώνου πρὸς τὸ γενικὸν συμφέρον λύσεως· οὕτω δὲ θὰ ἔχωμεν $40.000 + 20.000 = 60.000$ πλειοψηφίαν, ἥτις θὰ εἶναι σύμφωνος πρὸς τὴν γενικὴν βούλησιν.

¹⁵ Τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τούτου διὰ τὰ μεγάλα Κράτη δὲν ἀντιμετωπίζει ὁ Rousseau ἐν τῷ Contrat social, τὸ ὅποῖον ἄλλως τε, ὡς εἶπομεν ἄνωτέρω (σελ. 106), δὲν εἶναι αὐτοτελὲς ἔργον, ἀλλ' ἀποτελεῖ μέρος μεγαλυτέρου ἔργου ὑπὸ τὸν τίτλον «Institutions politiques»· εἰκάζεται δέ, ὅτι ἐκεῖ ὁ Rousseau ἐπρότεινε τὴν ἰδρυσιν συνομοσπονδίας (confédération) τῶν μικρῶν Κρατῶν. Βλ. καὶ D' Antraigues (Βουλευτοῦ ἐν τῇ Συντακτικῇ Συνελεύσει τοῦ 1791), Quelle est la situation de l'Assemblée Nationale, ὅστις βεβαιοῖ (βλ. σχετικὸν χωρίον ἐν σημ.* Contrat social, L. III, ch. XV, ἐν Oeuvres, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 679), ὅτι ὁ Rousseau εἶχεν ἐμπιστευθῆ αὐτῷ χειρόγραφον μελέτην, προτείνουσαν τὸ ἄνωτέρω σύστημα, ἣν ὅμως μελέτην οὗτος ἐξηφάνισεν ὡς ἐπικίνδυνον διὰ τὴν Μοναρχίαν. Πρβλ. καὶ Coban, Rousseau κ.λ.π, ἐνθ' ἄνωτ., Appendix I, σελ. 250.

¹⁶ Βλ. περὶ αὐτοῦ ἰδίᾳ G a s p a r d V a l l e t t e, J.-J. Rousseau Genevois, Paris - Genève, 1911. Πρβλ. G. K o c h, Die Verfassung von Genf und Rousseau's Contrat social, ἐν Historische Zeitschrift, 1886, σελ. 192 κ. ἐπ. J. S p i n k J. - J. Rousseau et Genève, Paris, 1934.

2. Ὁ νόμος δέον νὰ ἔχη ἀμφοτέρω τὰ στοιχεῖα, τὰ ἀποτελοῦντα τὴν ἔννοιαν αὐτοῦ, δηλαδὴ μορφήν καὶ ὕλην¹⁷. Τουτέστι νὰ εἶναι, ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον, τυπικὸς ἅμα καὶ οὐσιαστικὸς νόμος ἢ μᾶλλον νόμος ἀπὸ τε τυπικῆς καὶ οὐσιαστικῆς ἀπόψεως. Τὸ δὲ χαρακτηριστικὸν τοῦ νόμου εἶναι ἡ γενικότης¹⁸. Οὕτως ὁ Rousseau ὀρίζει τὸν νόμον ὡς τὴν «δημοσίαν καὶ πανηγυρικὴν δήλωσιν τῆς γενικῆς βουλήσεως ἐπὶ ἐνὸς ἀντικειμένου κοινοῦ συμφέροντος»¹⁹.

Κατὰ ταῦτα ἀφ' ἐνὸς μὲν πρέπει τὸ «ὑποκείμενον» τοῦ νόμου νὰ εἶναι γενικόν, οὐχὶ δὲ «ὁ ἄνθρωπος ὡς ἄτομον»²⁰, καὶ κατ' ἀκολουθίαν διὰ τὴν ψήφισιν τοῦ νόμου δέον νὰ συγκαληῖται τὸ σύνολον τοῦ λαοῦ, ἄνευ ἐξαιρέσεων καὶ ἐπὶ ἴσοις ὅροις. «Πᾶς ρητὸς ἀποκλεισμός, λέγει ὁ Rousseau, παραβαίνει τὴν γενικότητα». Ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀπαιτεῖται, ὅπως καὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ νόμου εἶναι γενικόν, τουτέστιν ἀφηρημένον καὶ ἀπρόσωπον, δηλαδὴ νὰ μὴ ἀφορᾷ εἰς συγκεκριμένην τινὰ περίπτωσιν ἢ ὠρισμένον τι πρόσωπον²¹. Τοῦτο εἶναι ἀναγκαῖον, ἵνα ἀποκλεισθῶσι κατὰ τὸ δυνατόν αἱ ἐπὶ τῆς βουλήσεως τῶν ψηφοφόρων ἐπιδράσεις τῶν ἰδιωτικῶν συμφερόντων. Οὕτως ὁ Rousseau διακηρύσσει σπουδαιοτάτην ἀρχὴν τοῦ Δημοσίου Δικαίου, τὴν λεγομένην ἀρχὴν τῆς «οὐσιαστικῆς νομιμότητος» (*légalité matérielle*)²².

¹⁷ Manuscrit de Genève, ἐνθ' ἄνωτ., ch. IV, σελ. 287: «La matière et la forme des lois sont ce qui constitue leur nature; la forme est dans l'autorité qui statue; la matière est dans la chose statuée; cette partie, la seule dont il s'agit dans ce chapitre, semble avoir été mal entendue de tous ceux qui ont traité des lois.»

¹⁸ Βλ. Manuscrit de Genève, ἐνθ' ἄνωτ., ch. IV, σελ. 288. «...l'objet de la loi doit être général ainsi que la volonté qui la dicte, et c'est cette double universalité qui fait le vrai caractère de la loi.» Πρβλ. Contrat social, L. II, ch. VI.

¹⁹ Βλ. Lettres écrites de la montagne, lettre VI, ἐν Oeuvres, ἐνθ' ἄνωτ., τ. III, σελ. 64. Πρβλ. Manuscrit de Genève, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 287.

²⁰ Βλ. Contrat social, L. II, ch. VI.

²¹ Βλ. Contrat social L. II ch. IV.

²² Πρὸς τὰς ἰδέας αὐτάς, νομίζομεν, δὲν εἶναι ἄσχετος ὁ εἰσαχθεὶς ἐν Γαλλίᾳ νεωστὶ θεσμὸς τῶν λεγομένων «lois cadres.»

3. Οἱ νόμοι πρέπει νὰ ψηφίζονται μετὰ μεγάλης φειδοῦς. Ὁ Rousseau κηρύσσεται κατὰ τῆς πολυνομίας²³ καὶ δίδει μεγάλην θέσιν εἰς τὰ ἥθη καὶ ἔθιμα, ἅτινα θεωρεῖ ὡς βεβαιοῦντα τὴν γενικὴν βούλησιν²⁴.

4. Πρέπει νὰ μὴ ὑφίστανται ἐν τῷ Κράτει ὠργανωμένα ὁμάδες (sociétés partielles)²⁵. Τοῦτο δὲ διότι ἐν ἑκάστη ὁμάδι ἐκδηλοῦται εἰδὸς τι συλλογικοῦ πνεύματος (esprit de corps) καὶ διαμορφοῦται μερικωτέρα τις «γενικὴ βούλησις», ἣτις ἔναντι μὲν τῆς ἐν τῷ Κράτει διαμορφουμένης γενικῆς βουλήσεως ἐπέχει θέσιν ἰδιωτικῆς βουλήσεως, ἔναντι δὲ τῶν βουλήσεων τῶν ἀπαρτιζόντων τὴν ὁμάδα ἀτόμων ἐπέχει θέσιν γενικῆς βουλήσεως, ἀφορώσης εἰς τὸ συμφέρον τῆς ὁμάδος²⁶. Οὕτως ἀντὶ τοῦ πλήθους τῶν ἀτομικῶν βουλήσεων ἔχομεν ἐν τῷ Κράτει σχετικῶς μικρὸν ἀριθμὸν ὁμάδων καὶ μερικωτέρων βουλήσεων, γεγονός, ὅπερ καθιστᾷ ἀδύνατον τὴν ἐφαρμογὴν τῆς ὡς ἄνω ἀλγεβρικῆς ἐξισώσεως καὶ τοῦ στατιστικοῦ νόμου, ὅστις δύναται νὰ ἐπαληθεύσῃ μόνον προκειμένου περὶ μεγάλων ἀριθμῶν²⁷. Τούτου ἕνεκα ὁ Rousseau φρονεῖ, ὅτι, ἐφ' ὅσον εὐρισκόμεθα πρὸ τοῦ τετελεσμένου γεγονότος τῆς ὑπάρξεως τοιούτων ὁμάδων, θὰ ἦτο σκόπιμον, ὅπως αὗται πολλαπλασιασθῶσιν ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερον καὶ ληφθῆ μέρημα, ὥστε νὰ προλαμβάνεται ἡ μεταξὺ αὐτῶν ἀνισότης²⁸. Τοῦτ' αὐτό, κατὰ μεί-

²³ Βλ. Rousseau Fragments des institutions, ἐν ἐκδ. M. G. Streick-eisen - Moulton, Oeuvres κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 228: «Tout Etat où il y a plus de lois que la mémoire de chaque citoyen n'en peut contenir est un Etat mal constitué...»

²⁴ Βλ. Contrat social, L. II., ch. VIII., L. II., ch. XII. Πρβλ. Economie politique, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 592: «Les moeurs publics suppléent au génie des chefs...» Fragments des institutions, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 233 κ. ἐπ.

²⁵ Βλ. Contrat social, L. II. ch. III.

²⁶ Βλ. Contrat social, L. II., ch. III. Πρβλ. L. III., ch. I., ch. III. De l' économie politique, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 588.

²⁷ Βλ. Contrat social, L. II., ch. III.

²⁸ Βλ. Contrat social, L. II., ch. III.

ζονα λόγον, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εἴπωμεν προκειμένου περὶ τῶν πολιτικῶν κομμάτων καὶ ἄλλων πολιτικῶν ὀργανώσεων, ὡς καὶ περὶ τῶν ἔφημερίδων, ὅσάκις μάλιστα αὐταὶ εἶναι ὄργανα ὁμαδικῶν συμφερόντων ²⁹. Διότι ἐκεῖνο, ὅπερ ὁ Rousseau ἐπιζητεῖ, εἶναι ἡ ἐξουδετέρωσις πάσης ἐξωτερικῆς δεσμεύσεως τοῦ ἀτόμου οὕτως, ὥστε νὰ δύναται τοῦτο ν' ἀποφασίζῃ κατ' ἐλευθέραν συνείδησιν καὶ προσωπικὴν ἐκτίμησιν τῶν πραγμάτων ³⁰.

5. Ἡ σπουδαιότερα ὅμως πασῶν τῶν ἄλλων ἀπαραίτητος προϋπόθεσις εἶναι ἡ πολιτικὴ διαφώτισις καὶ διαπαιδαγώγησις τοῦ πολίτου οὕτως, ὥστε νὰ καταστῇ οὗτος τὸ μὲν ἱκανός, ἵνα ἐν ἐκάστη δεδομένη περιπτώσει διαγιγνώσκῃ τὸ γενικὸν συμφέρον, τὸ δὲ ἐνάρετος, τουτέστιν εἰθισμένος νὰ ὑπερνικᾷ τὰς ἐξωτερικὰς ἐπιδράσεις καὶ νὰ ὑψοῦται ὑπεράνω τοῦ ἐγωῖσμοῦ καὶ τῶν ἰδιωτικῶν ἢ ὁμαδικῶν συμφερόντων οὕτως, ὥστε νὰ τίθεται πάντοτε εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ γενικοῦ συμφέροντος.

6. Ἡ ἀπλῆ πλειοψηφία, καὶ ὅταν ἀκόμη ἐκπληροῦνται ἅπασαι αἱ ἀνωτέρω προϋποθέσεις, δὲν ἐκφράζει ἀναμφισβητήτως τὴν γενικὴν βούλησιν. «Ὅσον περισσότερον, λέγει ὁ Rousseau, αἱ γνώμαι πλησιάζουσιν εἰς τὴν πλειοψηφίαν, ἐπὶ τοσοῦτον ἡ γενικὴ βούλησις ἐπικρατεῖ» ³¹. Τούτου ἔνεκα, προκειμένου περὶ σπουδαίων ἀποφάσεων, ἀπαιτεῖται μεγαλυτέρα τῆς ἀπλῆς πλειοψηφία ³².

§ 7 Μορφή Κράτους καὶ μορφή Κυβερνήσεως. (République καὶ Démocratie) ¹

Σκόπιμον κρίνομεν νὰ καθορίσωμεν τοὺς δύο ὄρους «répub-

²⁹ Βλ. H. Rodet, *Le contrat social et les idées politiques de J. - J. Rousseau*, Paris, 1909, σελ. 113 κ' ἐπ.

³⁰ Βλ. *Contrat social*, L. II, ch. III. Εἶναι κοινῶς ἀνεγνωρισμένον, ὅτι αἱ σκέψεις αὐταὶ τοῦ Rousseau ἤσκησαν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν ἀνδρῶν τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ δὴ καὶ ἐπὶ τῶν συντακτῶν τοῦ ἀπαγορευόντος τὰς ὀργανώσεις περιφήμου Νόμου τῆς 14 - 17 Ἰουνίου 1791, οὗτινος εἰσηγητὴς ὑπῆρξεν ὁ Chapelier.

³¹ Βλ. *Contrat social*, L. IV., ch. II.

³² Βλ. *Contrat social*, L. IV., ch. II. Πρὸβλ. *Gouvernement de Pologne*, ch. IX., ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 725.

¹ Χρησιμοποιοῦμεν τὰς Γαλλικὰς λέξεις, διότι δὲν εὐρίσκομεν ἐν τῇ Ἑλληνικῇ ἀντιστοίχους αὐτῶν.

lique» και «démocratie», ὧν ἡ ἐσφαλμένη ἐκδοχὴ ἤγαγεν εἰς παρερμηνείαν τοῦ πολιτικοῦ συστήματος τοῦ Rousseau.

Αἱ δύο αὐται ἔννοιαι ἀνταποκρίνονται εἰς τὴν θεμελιώδη διάκρισιν, τὴν ὁποίαν κάμνει οὗτος, μεταξύ μορφῆς Κράτους ἢ μορφῆς Κυριαρχίας ἢ μορφῆς Συντάγματος (forme de souveraineté ἢ forme de constitution) ἀφ' ἑνὸς και μορφῆς Κυβερνήσεως (forme de gouvernement) ἀφ' ἑτέρου².

Ἡ république, κατὰ τὸν Rousseau, συνιστᾷ μορφήν Κράτους ἢ μᾶλλον ταυτίζεται πρὸς τὸ Κράτος, λαμβανόμενον ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῶν λατινικῶν res publica ἢ civitas³ Πᾶσα μορφή Κρά-

² Περὶ τῆς διακρίσεως μεταξύ μορφῆς Κράτους και μορφῆς Κυβερνήσεως, γενομένης ἤδη πρὸ τοῦ Rousseau ὑπὸ τοῦ J. Althusius, Politica metodice digesta (1603) και Bodin (βλ. La république, L. I., ch. VIII τὴν διάκρισιν μεταξύ «status reipublicae» και «ratio gubernandi»), βλ. O. Gierke, J. Althusius κ.λ.π., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 145, 151 κ. ἐπ. H. Höffding, Rousseau und seine Philosophie, Stuttgart, 1923, σελ. 130 κ. ἐπ. L. Marzano, L'unità di pensiero nell'opera di G. - G. Rousseau, Palermo, 1930, σελ. 139 κ. ἐπ. F. J. Stahl, Geschichte der Rechtsphilosophie, 5η ἐκδ., Heidelberg, 1870, σελ. 304 κ. ἐπ. Racioppi, Forme di Stato e forme di governo, Roma, 1898. R. Raggi, Alcune osservazioni sulla distinzione delle forme di Stato, ἐν Studi in onore di F. Cammeo, 1933. E. Crosa, Sulla classificazione delle forme di governo, ἐν Scritti giuridici in onore di Santi Romano, 1940, τ. I., σελ. 443 κ. ἐπ. Τοῦ αὐτοῦ, Sulla teoria delle forme di Stato, ἐν Riv. int. di Filosofia del Diritto, 1931. E. Durkheim, Leçons de sociologie, Paris, 1950, σελ. 92 κ. ἐπ. E. Tarantul, La démocratie et l'administration. Extrait de Mélanges P. Negulescu, 1931, σελ. 14: «La forme démocratique... de l'administration n'a aucune influence sur le caractère de la forme de l'Etat.»

³ Βλ. Rousseau, Lettre VI, écrite de la montagne, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 65. Πρὸ βλ. B. Spinoza, Tractatus politicus, cap. III. «imperii autem integrum corpus civitas appellatur...» J. Locke, Two Treatises on Civil Government, Book II, ch IX «By «commonwealth» must be understood all along to mean not a democracy, or any form of government, but any independent community which the Latins signified by the word civitas...». Διὰ τὰς διαφόρους ὀνομασίας τοῦ Κράτους βλ. G. Jellinek, Allgemeine Staatslehre, 2α ἐκδ., Berlin, 1905, σελ. 124 κ. ἐπ. V. E. Orlando, Il nome di Stato, ἐν Rivista di Diritto pubblico, col. XXV, σελ. 345 κ. ἐπ.

τους δὲν ἀποτελεῖ *république*, ἀλλ' ἐκείνη μόνον, ἐνθα δεσπόζει ὁ νόμος, ὡς ἔκφρασις τῆς γενικῆς βουλήσεως ⁴.

Διάφορος αὐτῆς εἶναι ἡ ἔννοια τῆς *démocratie*, ἥτις ἀποτελεῖ μόνον μορφήν Κυβερνήσεως ⁵.

Κατὰ ταῦτα ἐνῶ μία καὶ μόνη ὑφίσταται ἀληθῆς μορφή Κράτους, ἡ *république*, δύναται νὰ ὑπάρξωσι περισσότεραι μορφαι Κυβερνήσεως, αἵτινες ὅμως πᾶσαι δέον νὰ εἶναι *républicaines*, τουτέστι δέον ἡ κυβερνητικὴ ἐξουσία ν' ἀσκῆται συμφώνως τῇ γενικῇ βουλήσει ⁶.

⁴ Βλ. *Contrat social*, L. II., ch. VI. «J'appelle donc *république* tout Etat régi. par des lois, sous quelque forme d'administation que ce puisse être...» Περβλ. σημ. α. Οὕτω π. χ. ὁ δεσποτισμὸς δὲν ἀποτελεῖ μορφήν Κράτους, ἀλλὰ παρέκβασιν αὐτῆς.

⁵ Βλ. *Contrat social*, L. II., ch. VI. καὶ σημ. α. L. III, ch. I. Σημειωτέον, ὅτι σήμερον ἐν Γαλλίᾳ αἱ λέξεις *république* καὶ *démocratie* λαμβάνονται, θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἴπη, ὑπὸ ἀντίστροφον, τῆς ὑπὸ τοῦ Rousseau εἰς ταύτας ἀποδιδομένης, ἔννοιαν. Οὕτως ἡ *démocratie* θεωρεῖται μᾶλλον ὡς μορφή Κράτους καὶ ἀφορᾷ εἰς τὸ θεμέλιον τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας· συνδέεται δ' αὕτη πρὸς τὴν ἀντίληψιν, καθ' ἣν ἅπασαι αἱ ἐξουσίαι πηγάζουσιν ἐκ τοῦ λαοῦ καὶ δέον κατ' ἀκολουθίαν οἱ πολῖται νὰ συμμετέχωσι τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας εἴτε ἀμέσως, εἴτε ἐμμέσως δι' ἐκλεγομένων ὑπ' αὐτῶν ἀντιπροσώπων. Τοῦτο ὅμως δὲν ἄγει ἀναγκαίως εἰς ὀρισμένην μορφήν Κυβερνήσεως, τουτέστιν εἰς τὴν κυβέρνησιν *républicaine*, ἥτις ὑφίσταται, ὅταν δὲν ὑπάρχουσι κληρονομικὰ ὄργανα τοῦ Κράτους, ἀλλ' ἅπαντα τὰ πολιτικὰ ὄργανα προέρχονται εἴτε ἀμέσως εἴτε ἐμμέσως ἐκ τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας.

⁶ Βλ. *Contrat social*, L. II, ch. VII. «Tout gouvernement légitime est *républicaine*.» Βλ. καὶ σημ. α'. τοῦ αὐτοῦ κεφαλαίου. Περβλ. *Economie politique*. ἐνθ' ἄνω, σελ. 589: «La première et plus importante maxime du gouvernement légitime ou populaire, c'est à dire de celui qui a pour objet le bien du peuple, est donc, comme je l'ai dit, de suivre en tout la volonté générale». Βλέπομεν ἐδῶ, ὅτι ὁ Rousseau ταυτίζει τὴν κυβέρνησιν «*républicaine*» μετὰ τῆς λαϊκῆς (*populaire*) κυβερνήσεως· ἀμφότεραι ἔχουσιν ὡς ἀντικείμενον τὸ συμφέρον τοῦ λαοῦ, ὅπερ εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ ἀντικείμενον τῆς γενικῆς βουλήσεως.

Κυβέρνησιν, ἀπὸ τυπικῆς ἀπόψεως ⁷, ἀποτελεῖ κατὰ τὸν Rousseau τὸ «ἐνδιάμεσον μεταξὺ τοῦ κυριάρχου καὶ τῶν ὑπηκόων ἀτομικὸν ἢ συλλογικὸν ὄργανον» ⁸, ὅπερ εἶναι ἐπιφορτισμένον μὲ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ νόμου· ἀσκεῖ δὲ τὴν λειτουργίαν αὐτὴν διὰ διαταγμάτων οὐχὶ γενικῶν καὶ ἀφηρημένων, ἀλλὰ συγκεκριμένων καὶ προσωπικῶν⁹.

Αἱ μορφαὶ Κυβερνήσεως προσδιορίζονται ὑπὸ τῶν περιστάσεων καὶ ἀναλόγως τοῦ τόπου, τοῦ χρόνου καὶ τῆς ἐκάστοτε κοινωνικῆς καταστάσεως ¹⁰. Διαιροῦνται δ' αὐταὶ εἰς μοναρχίας, ἀριστοκρατίας καὶ démocraties, ἀναλόγως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀτόμων, ἅτινα ἀποτελοῦσι τὰς ἐκάστοτε Κυβερνήσεις ¹¹. Ἡ δημοκρατικὴ (démocratique) μορφή Κυβερνήσεως, προκειμένου μὲν περὶ τῶν μεγάλων Κρατῶν, εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατος, προκειμένου δὲ περὶ τῶν μικρῶν, δυσχερεστάτη, ἂν μὴ καὶ ἐκεῖ ὅλως ἀνέφικτος ¹². Ὁ Rousseau κηρύσσεται κατ' ἀρχὴν ὑπὲρ τῆς ἀριστοκρατίας ὡς τῆς καλυτέρας μορφῆς Κυβερνήσεως ¹³.

⁷ Ὁ Rousseau λαμβάνει συνήθως τὸν ὄρον κυβέρνησις ὑπὸ οὐσιαστικὴν ἔποψιν, δηλαδὴ ὡς ὠρισμένον εἶδος πολιτειακῆς λειτουργίας, ἐνίοτε ὁμῶς λαμβάνει τοῦτον καὶ ὑπὸ τυπικὴν ἔποψιν, δηλαδὴ ὡς ὠρισμένον εἶδος ὀργάνων, ἅτινα ἀσκοῦσι τὴν κυβερνητικὴν λειτουργίαν, δηλαδὴ, ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον, τὴν ἐκτελεστικὴν λειτουργίαν. Βλ. Contrat social L. III, ch. I., ch. II. Emile, ἐνθ' ἄνωτ., τ. III, σελ. 185.

⁸ Βλ. Contrat social, L. III., ch. I. Lettres écrites de la montagne, ἐνθ' ἄνωτ., lettre VI, σελ. 64. Emile, L. V, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 185.

⁹ Βλ. Contrat social, L. II., ch. VI., L. III., ch. I., III καὶ XVI. Lettre VI, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 128. Emile, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 184.

¹⁰ Contrat social. L. III., ch. VIII.

¹¹ Οὕτως, ὡσάκις ἡ Κυβέρνησις ἀποτελεῖται ἐξ ἐνὸς προσώπου, ἔχομεν μοναρχίαν, ὡσάκις ἐκ πλειόνων ἀλλὰ κάτω τοῦ ἡμίσεος τοῦ λαοῦ, ἔχομεν ἀριστοκρατίαν, ὡσάκις δὲ τέλος ἐκ πλέον τοῦ ἡμίσεος τοῦ λαοῦ, ἔχομεν démocratie. Βλ. Contrat social L. III, ch. III.

¹² Βλ. Economie politique, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 527. Contrat social, L. III., ch. IV.

¹³ Βλ. Lettre VI écrite de la montagne, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 65 : «Le meilleur des gouvernements est l'aristocratique ; la pire des souverainetés est l'aristocratique.»

Ἐάν τις ἐλάμβανε τοὺς ὄρους *république* καὶ *démocratie* ὑπὸ τὴν σημερινὴν αὐτῶν ἔννοιαν, εἶναι πρόδηλον, εἰς ποίας μεγίστας παρεξηγήσεις θὰ ἠδύνατο νὰ ἀχθῆ, ἀναγιγνώσκων περικοπὰς ἐκ τῶν ἔργων τοῦ *Rousseau*, οἷαι αἱ ἀκόλουθοι. «Οὐδέποτε ὑπῆρξεν, οὐδὲ θὰ ὑπάρξῃ ποτὲ ἀληθῆς *démocratie*· εἶναι παρὰ τὴν φυσικὴν τάξιν, ὁ μέγας ἀριθμὸς νὰ κυβερνᾷ, ὁ δὲ μικρὸς νὰ κυβερνᾶται. Δὲν δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν λαὸν ἀσχολούμενον ἐν διαρκεῖ συνόδῳ περὶ τὰς δημοσίας ὑποθέσεις»¹⁴ ἢ «τότε αὐτὴ αὐτὴ ἡ μοναρχία εἶναι *république*»¹⁵.

Κατὰ τὸν *Rousseau*, ὁ καθορισμὸς τῆς ἐκάστοτε μορφῆς Κυβερνήσεως δὲν θεμελιούται ἐπὶ τινος συμβολαίου ὑποταγῆς (*practum subjectionis*)¹⁶ μεταξὺ τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ ἄρχοντος, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ νόμου· δύναται δὲ ἡ μορφή τῆς Κυβερνήσεως ν' ἀποτελέσῃ ἀντικείμενον τοῦ νόμου, ὡς ἔχουσα τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ γενικοῦ καὶ ἀπροσώπου. Ὁ διορισμὸς ὅμως συγκεκριμένου τινὸς ἀτόμου ἢ συνόλου ἀτόμων πρὸς ἄσκησιν τῆς κυβερνητικῆς λειτουργίας, ὡς ἔχων ἀντικείμενον συγκεκριμένον καὶ προσωπικόν, θ' ἀπετέλει πρᾶξιν Κυβερνήσεως¹⁷.

Ὁ *Rousseau* ἀπορρίπτει τὴν ἀρχὴν τοῦ χωρισμοῦ τῶν ἐξουσιῶν. Ὡς ἡ γενικὴ βούλησις, οὕτω καὶ ἡ κυριαρχία εἶναι μία καὶ ἀδιαίρετος· ἡ δὲ λεγομένη ἐκτελεστικὴ ἐξουσία δὲν εἶναι ἄλλο τι εἰ μὴ ἀπόρροια (*émanation*) τῆς κυριαρχίας¹⁸.

¹⁴ Βλ. *Contrat social*, L. III., ch. IV.

¹⁵ Βλ. *Contrat social*, L. II., ch. VI., σημ. α: «alors la monarchie elle-même est république.»

¹⁶ Βλ. *Contrat social*, L. II., ch. IV., L. III., ch. I., ch. XVI., ch. XVIII.

¹⁷ Βλ. *Contrat social*, L. IV., ch. III., L. II., ch. VI.

¹⁸ Βλ. *Contrat social*, L. II., ch. III.: «Mais nos politiques, divisent la souveraineté en puissance législative et en puissance exécutive... Les charlatans du Japon dépècent, dit-on, un enfant aux yeux des spectateurs; puis jetant en l'air tous ses membres l'un après l'autre, ils font retomber l'enfant vivant et tout rassemblé... Cette erreur

Ἐπίσης ἀπορρίπτει οὗτος καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς λαϊκῆς ἀντιπροσωπείας. Οἱ βουλευταὶ τοῦ λαοῦ δὲν εἶναι ἄλλο τι εἰ μὴ ὑφιστάμενοι αὐτοῦ ὑπάλληλοι, (*des commissaires*), ἐξαρτώμενοι ἀπολύτως ἐξ αὐτοῦ ¹⁹· ὅσάκις δ' οὗτοι καλοῦνται τυχόν, ἵνα ἀσκήσωσι νομοθετικὴν λειτουργίαν, δέον νὰ ἀκολουθῶσιν αὐστηρῶς «ἐπιτακτικὰς ἐντολάς» (*mandats impératifs*), διδομένας αὐτοῖς ὑπὸ τοῦ λαοῦ ²⁰.

Ἐν τέλει ἀναφέρομεν δυσχερές τι πρόβλημα, ὅπερ ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀνακύπτει: Τίνοι τρόπῳ δύναται νὰ προέλθῃ ὁ διορισμὸς τῆς πρώτης Κυβερνήσεως; Προκειμένου ἰδίᾳ περὶ τῆς *démocratie*, τίνοι τρόπῳ ὁ λαὸς ἐν τῷ συνόλῳ αὐτοῦ δύναται, ὡς νομοθέτης, νὰ ἐκλέξῃ αὐτὸς ἑαυτὸν ὡς Κυβέρνησιν, ἀφοῦ ὁ νόμος εἶναι γενικὸς, ὁ δὲ διορισμὸς τῆς Κυβερνήσεως συνιστᾷ προᾶξιν ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας;

Ἐν προκειμένῳ ὁ Rousseau προτείνει λύσιν, ὑπενθυμίζουσαν τὸν ἐν τῇ Ἀγγλικῇ Βουλῇ τῶν Κοινοτήτων ἰσχύοντα περίεργον θεσμὸν τῆς «*committee of the whole House*» ²¹, τουτέστι λύσιν, καθ' ἣν ἡ νομοθετικὴ συνέλευσις τοῦ ὅλου λαοῦ μεταμορφοῦται ἀφ' ἑαυτῆς εἰς ἐκτελεστικὴν συνέλευσιν ²².

vient de ne s' être pas fait des notions exactes de l' autorité souveraine, et d' avoir pris pour des parties de cette autorité ce qui n' en étoit que des émanations.»

¹⁹ Βλ. *Contrat social*, L. III., ch. XV.: «La souveraineté ne peut être représentée,... la volonté ne se représente point... Les députés du peuple ne sont donc ni ne peuvent être ses représentants; ils ne sont que ses commissaires...»

²⁰ Βλ. *Gouvernement de Pologne*, ch. VII, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 715: «Un des plus grands inconvénients des grands états... est que la puissance législative... ne peut agir que par députation... Je vois deux moyens de prévenir ce mal terrible de la corruption... le premier est... la fréquence des diètes.. le second moyen est d' assujettir les représentants à suivre exactement leurs instructions, et à rendre un compte sévère à leurs constituans de leur conduite à la diète».

²¹ Βλ. W. R. A n s o n, *Law and Custom of the Constitution*, vol. I., ἐκδ. 1918, σελ. 251, 260 κ.έπ. G. C a m p i o n, *An Introduction to the Procedure of the House of Commons*, London, 1947, σελ. 233 κ.έπ.

²² Βλ. *Contrat social*, L. III., ch. XVII.

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΤΕΥΧΟΣ Α΄

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΥ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	Σελ.	3
----------------------	------	---

ΒΡΑΧΕΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΙΣ

ΤΩΝ ΠΕΡΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΥ ΘΕΩΡΙΩΝ

Είσαγωγή.....	Σελ.	11
1. Ἡ ἰδέα τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου κατὰ τὴν παλαιότητα ἐποχὴν καὶ τὴν Ἑλληνορρωμαϊκὴν ἀρχαιότητα.....	>	13
2. Μεταγενεστέρα ἐποχὴ μέχρι τοῦ Grotius.....	>	30
3. Ἡ ἀπὸ τοῦ Hugo Grotius μέχρι τῆς συγχρόνου ἐποχῆς περίοδος.....	>	51
4. Οἱ Νεοκοντρακτουαλισταὶ.....	>	62
5. Ἐπιβιώσεις τῆς περὶ κοινωνικοῦ συμβολαίου ἰδέας κατὰ τὴν σύγχρονον ἐποχὴν.....	>	110
6. Συμπεράσματα τῆς ἱστορικῆς ἐπισκοπήσεως.....	>	126

ΤΕΥΧΟΣ Β΄

Ἡ Κλασικὴ περὶ κοινωνικοῦ συμβολαίου θεωρία

Είσαγωγή.....	Σελ.	1
---------------	------	---

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄

ΑΝΑΛΥΣΙΣ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

1. Ἡ φυσικὴ κατάστασις.....	Σελ.	3
2. Τὸ κοινωνικὸν συμβόλαιον.....	>	20

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΥ ΘΕΩΡΙΑΣ ΑΠΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ ΑΠΟΨΕΩΣ

1. Κριτικὴ τῆς φυσικῆς καταστάσεως.....	Σελ.	25
2. Κριτικὴ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου.....	>	34

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΥ ΘΕΩΡΙΑΣ ΑΠΟ ΤΗΣ ΑΠΟΨΕΩΣ ΤΩΝ ΣΥΝΕΠΕΙΩΝ ΑΥΤΗΣ

1. Τὸ κοινωνικὸν συμβόλαιον καὶ ἡ Γαλλικὴ θεωρία τῆς πολιτείας.....	Σελ.	49
---	------	----

2. Ἡ θεωρία τῆς μιᾶς καὶ ἀδαιρέτου κυριαρχίας.....	>	62
3. Ἡ θεωρία τῆς διηρημένης κυριαρχίας.....	>	69

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

**ΑΙ ΠΕΡΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΥ ΘΕΩΡΙΑΙ
ΤΟΥ GROTIUS ΤΟΥ HOBBS ΚΑΙ ΤΟΥ LOCKE**

1. Ἡ θεωρία τοῦ Hugo Grotius.....	Σελ.	78
2. Ἡ θεωρία τοῦ Thomas Hobbes.....	>	84
3. Ἡ θεωρία τοῦ John Locke.....	>	94

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

**Ἡ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΥ ΘΕΩΡΙΑ
ΤΟΥ J —J. ROUSSEAU**

Εἰσαγωγή.....	Σελ.	108
1. Ἡ ὑπόθεσις τῆς φυσικῆς καταστάσεως.....	>	111
2. Τὸ ἠθικὸν πρόβλημα κατὰ τὸν Rousseau.....	>	120
3. Τὸ κοινωνικὸν συμβόλαιον.....	>	137
4. Ἡ ἔννοια τῆς γενικῆς βουλήσεως (volonté générale).....	>	144
5. Ἡ ἐπίδρασις τῆς περὶ «γενικῆς βουλήσεως» θεωρίας τοῦ Rousseau ἐπὶ τῶν μεταγενεστέρων συγγραφέων.....	>	167
I. Ὁ Rousseau καὶ οἱ κοινωνιολόγοι	>	168
II. Ὁ Rousseau καὶ ὁ Kant	>	173
III. Ὁ Rousseau καὶ ὁ Fichte	>	183
IV. Ὁ Rousseau καὶ ὁ Hegel	>	187
V. Οἱ νεώτεροι ἐρμηνευταὶ τοῦ Rousseau	>	190
6. Ὁ Νόμος ἔκφρασις τῆς γενικῆς βουλήσεως (La loi expres- sion de la volonté générale)	>	193
7. Μορφή Κράτους καὶ μορφή Κυβερνήσεως (République καὶ Démocratie	>	201